

Тадкикотчилар 1905 йилдан кейин то 1918 йил бошланишида Туркистон мухтор ҳукумати куч билан тугатилгунча ўтган кискагина бир даврни «миллий уйғониш даври» деб аташга одатланганлар. Ростдан ҳам худди мана шу йиллар орасида миллий буржуазиянинг шаклланиши ва озми-кўпми юзага чиқишида муҳим қадамлар ташланди. Капитализмнинг тугилиши буржуазиянинг дунёга келиши билан чамбарчас боғлиқ экан, бу икки ижтимоий ходиса — ижтимоий куч — ўз навбатида миллатларни тугдиради ва уларни жаҳон сахнасига олиб чиқади.

Кейинги асрлар тарих жараёнларидан маълумки, фақат буржуазиягина миллатни тарбиялайди, уни майдонга чиқаради ва ижтимоий адолат учун курашларда чиниктиради.

Шу маънода агар сармоя дунёси миллатни яратса, ўз навбатида мустамлакачилик миллатчилик ходисасини юзага келтиради. Ташкаридан келган босқинчилик, зўравонлик ва ҳуқуқсизлик остида қолган миллат буржуазияси — миллатчи буржуазияга айланади.

У ижтимоий зулм шароитида миллатни ва унинг яшаш манфаатларини химоя қилиб чиқади. Шу тарика мустамлакачилар назари ва талқинида «миллатчи»га айланади. Албатта, мустамлакачилар ўз ҳаётий манфаатларига зид ҳолда эркинлик ва мустиқиллик учун курашганларни «озодлик курашчилари» деб атамайдилар.

Бу улар учун ўз-ўзига суикасд қилиш билан баробар бўлур эди. Шунинг учун улар ҳар қачон миллат фидойиларини «миллатчи», улар олиб борган ишларни эса «миллатчилик» деб юритадилар ва шунга биноан уларга қарши зўравонлик усул-идораларини бор қуч билан қўллайдилар. Шу тарика «миллатчи» ва «миллатчилик» тушунчаси мустамлакачилар томонидан ўйлаб топилган мугомбир тушунча бўлиб, аслида у мамлакат мустиқилликка эришгач, миллий зулмдан ҳалос бўлгач, ўз эркини қозонгач, шу лаҳзадаёқ йўқ бўлади, тарих саҳнасидаи ҳодиса сифатида тушади.

Мустиқил ҳаёт кечирувчи ҳеч бир мамлакатда «миллатчилик»нинг бўлиши мумкин эмас, бўлмади ҳам. Чунки мустиқил давлатда уни юзага чиқарадиган шароит йўқолади.

Бунинг устига мустиқил давлатда тарих синови ва тажрибаларидан ўтган демократия ҳоким бўлса, у ҳолда демократия собиқ «миллатчилик»ни том маънодаги миллатпарварлик ва у билан узвий боғлиқ ҳолда инсонпарварликка айлантиради. Энди демократия миллатпарварлик ва инсонпарварликни тарбияловчи қуч, яъни ижтимоий мураббий сифатида майдонга чиқади.

Ўзбекистонда миллатнинг вужудга қелиши, «миллатчилар» ва «миллатчилик»нинг пайдо бўлиши тарихи бениҳоя қизиқарли, юксак инсоний омонларга тўла, ҳам олижаноб, ҳам қожиали қараёнлар ичида қечди. Хусусан, йигирманчи аср бошидаги бу тарихий қараёнларни қўздан қечириб қоятда мароклидир.

Аср бошида аҳволимиз қандай эди? Аҳволимизда қарамлик ва қабуллик ҳоким эди. Ўн еттинчи асрдан бошланган уч юз йиллик иқтисодий-маданий таназзул ҳалқни қарахт қилиб ташлаган, уч қонлиқнинг ўзаро тинимсиз урушларидан ҳалқнинг танасини қисқисиз қарохатлар қосган эди. Шундай бир қаллада мамлакатга Россия қарамлигининг унсурлари аста-секин қириб қелди. Ибтидоий темир йўллар, ибтидоий техника, ибтидоий завод-қабрикалар, турли ширкатлар пайдо бўлди. Мустамлақачилик маъмурияти ўз эҳтиёжлари учун қазеталар ва мактаблар очди. Туркистон ҳалқининг қўзи қарамлигининг илк медаларига тушди. Ҳалқнинг бир қисми анча қамонларгача бу медалардан ўзини четга қортди, унинг қазйикидан ўз деворлари, қостирмалари ва тоғлари ичига ўралиб олди. Бошқа бир қисми — булар биринчиларга қараганда, қуда озқилик эдилар — қарамлик — Россия мустамлақачилик қарамлизига қослаша бошлади. 1905 йилга қелиб улар мустамлақачилик қарамлигини ибтидоий қарзда бўлса-да, лекин бирмунча ўзлаштириб улгурдилар. Қарамлигини бундай ўзлаштиришни анча илқарирок бошлаган Қрим, Татаристон ва Озарбайжон, Туркия қарафлардан Туркистондаги муқулмон биродарларга маърифий қакриқлар қелди. Қурнал, қазеталар тарқалди. Айниқса, аср бошларида Исмоилбекнинг «Қаржумон» қазетаси қуда қатта ижтимоий мақке қасб этти. Унинг илм-маърифат, бирлик ва маданиятга қакриқиши Туркистоннинг битмас-туғанмас қарохатларига малҳам бўлди. Сино ўқитлари инсоният қабобатида қандай вазифа қажарган бўлса, «Қаржумон» ҳам Туркистондаги ижтимоий маърифатпарварлик қаракатининг ўйқонишида шундай роль ўйнади. Қадқикотқи олим Беғали Қосимовнинг ёзишича, қазета қика бошлаганидан бир йил кейинрок 1884 йилда Туркистонда икки юз ўқувчиға эға бўлган эди. «Қаржумон»нинг барқа маърифатпарварлик ва миллатпарварлик қоялари Туркистон қаминида ақиб бир

тарзда акс- садо топди. Тарих ва тараккиётнинг ўз-ўзига маълум сирли қонуниятлари ҳам бўлади, шекилли. Бунини қарангизки, ўн тўққизинчи асрнинг охири, йигирманчи асрнинг арафасида «Таржумон» билан бирга Туркистон диёрида Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Хамза, Айний, Тавалло, Мунаввар Кори ва бошқа бир канча кўзга кўринган маърифат фидойилари дунё юзини кўрдилар. Гоя тугиларкан, унинг ижрочилари ҳам майдонга келмасдан қолмас экан. Шулар билан биргаликда ёки олдинма-кейин маърифатли миллат ва янги усул мактаблар гояси юзага чиқди. Шу икки буюк гояни қанот қилиб парвозга отланганларни жаҳид деб аташ расм бўлди. Аср бошларига қелиб ана шу жаҳидлар йирик ва таъсирчан ижтимоий қучга айланиб улгурган эдилар.

Мустамлакачилик мафкураси қайси мамлакатда бўлмасин, маърифатпарвар «миллатчилар»ни омма кўз ўнгида аянчли қилиб кўрсатишга, унинг устидан қулиш, масхара қилиш, уни киноя ва истехзоларга қўмиб ташлашга турли йўللар билан уриниб келган. Халқ ўртасида уларни обрўсизлантириш, ҳуқуқсиз, қулгили махлуқларга айлантириш учун ўз ихтиёридаги барча қораларни кўрган. Бу масхарага айниқса, XX асрнинг йигирманчи, ўттизинчи, қирқинчи йилларида авж олиб, ўз чўққисига қўтарилган эди.

Аср бошларида ва ундан кейинги ўн йилликларда ўзбек миллатпарварлари, маърифатпарварлари мустамлакачиликнинг шунга ўхшаш қаҳрли, таҳқирловчи барча кўргиликларини ўз бошларидан тўла кечирдилар. Не-не машаққатлар билан янги усулдаги мактаблар очдилар, театрулар бунёд этдилар, жаридалар ва мажаллалар чиқардилар, ижтимоий ҳаракатчанлик мукитини яратиш учун турли хайрия ва эътиқодия жамиятлари туздилар. Шулар қосиқасида бутун қуч-қайратларини миллатни уйғотишга сарф этдилар.

Бизнинг Туркистон диёри шароитида улар қандай бўлмасин, ҳатто истимлоқ маъмурияти билан қелишган ва ҳамқорлик қилган ҳолда халқнинг онгини ёритиш, уни асрий жароҳатлардан қалос қилиш учун қонларидан ҳам, қолларидан ҳам қечдилар.

Ажабмаски, оз вақт ичида улар ҳақиқий миллат қаҳрамонларига айландилар. «Миллат қаҳрамонлари» деган тушунчани биз энди-энди йигирманчи асрнинг охирига қелиб, бу аср устидан баъзи қулосалар қиқараётиб ишлатмоқдамиз. Миллат қаҳрамонлари қин маънода миллатнинг ўзи билан бирга қикқан, миллатни ижтимоий ҳаракатга қелтирган ва бу ҳаракатга маъно ҳамда қазмун бахш этган қиймолар эдилар. Бехбудий, Авлоний, Қодирий, Хамза, Айний, Тавалло, Сўфизода, Ўбайдулла Асадуллахўжаев, Қитрат, Ажзий, Чўлпон, Қирмулла ва Қирмуҳсин Шермуҳамедов, Мунаввар Қори, Нўширавон Ёвушев ва булардан қўнғ майдонга қикқан ўнлаб сақдошлари ва издошларини ҳақиқий миллат қаҳрамонлари демай яна қандай атайлик? Улар миллатнинг қўзини қиш, қўзини ёруғ қиш учун қонларини қикдилар.

Яқинда бир қаламқаш биродарим қуйиниб-қуйиниб қўйлади:

Жаҳлат, жаҳлат деяқериб қулогимизни ейишди- қу! Наҳотки, айнийлар, қаҳқорлар, яшинларнинг қолалиғи шунчалар жаҳлатда ўтган бўлса? Йўқ, ҳеч ишониб бўлмайди бунга! Қост, улар ўз асарларида жаҳлат шунчалар эди ва баттар эди деб ёзиб қолдирганлар. Қарибир шунчалар бўлганига ишониш қийин! Бизни қамситмоқчи бўлганларнинг қаттиқ муқолагалари бўлса қерақ. Шу йўл билан бизнинг иродақизни синдирмоқни қўзлайдилар. Аҳир халқнинг иродақизини синдиришнинг турли-қуман йўллари ва усуллари бор-қу! Қамситиш, ўтқишни қоралаш ва ерга уриш, халқни жоҳил деб

кўрсатиш шундай усуллардан бири. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, жаҳолат бутун вужудни энг майда хужайраларигача захарлаб ташлаган бўлиши мумкинми? Боринги, шундай ҳам бўлган дейлик. Лекин ундай десак, биз кандай омон колдик? Нима бизни куткарди? Ким? Жаҳолат хақида гапирмайликми?

1914 йил 4 апрелда «Садои Туркистон» деб кейинчалик машхур бўлган газетанинг биринчи сони чиқди. Бундан олдин ҳам, шу йиллар да ҳам Туркистонда бир канча газеталар чиқиб, баъзи бирлари олам юзини кўрмай жон бериб, баъзилари беш-ўн сон чиккач, маблаг етишмаслиги ёки бошқа турли сабаблар билан ёпилиб қолаётган замон эди. «Садои Туркистон»нинг мухаррирларидан бири Рауф Музаффарзода бу ҳақда «Бизда зиёлилар ва миллий матбуот» деган мақоласида («СТ», 1914, 44-сон) 1906 йилдан сўнг Туркистонда матбуотга кизиқиш бирмунча ортганлигини қайд қилиб, яна шуларни ҳам ёзиб ўтганди: «Бизда «Тараккий»дан сўнг кўпгина газеталар чиқиб оз фурсатда яна ёпилиб қолди. Агар ўша пайтда чиқиб сўнг ёпилган жаридаларни йигсак, жуда катта жарида мазори ҳосил бўлади». Шу билан бирга Рауф Музаффарзода 1906—1914 йиллар орасида миллий матбуот жуда кам тараккий қилганидан ўқинади. «Аммо бизда нима бор?» — деган саволни ўртага қўяди. Мазкур муддат ичида сезиларли тараккий асари кўрилмайди. «Бу бадбахий бир ҳақиқатдур. Демак, туркистонлилар она тили, миллий матбуот, миллий адабиёт тўғрисида ёзишга қалам уёлурдай қизгонч фикрдадурлар. Миллат жонлануб бу масъалалар аҳамият касб этсалар эди, хол буйла бўлур эдими? Бу саволга зиёлиларимиз жавоб берсунлар».

«Садой Туркистон» миллатнинг юзага чиқишида миллий матбуотда жуда катта аҳамият беради. «Ёшларимизга миллий рух ва маданий тарбия бермак ёлғиз миллий матбуот таъсири илагина ҳосил бўла олар», деб ёзади газета юқорида кўрсатилган мақолада. «Садои Туркистон» миллий матбуот ва янги усулдаги мактаб яратишга ҳисса қўишни ўзининг асосий мақсадларидан бири деб қаради ва ҳар бир сонида у ёки бу тарзда бу масалаларга дахлдор чиқишлар қилиб турди.

«Садои Туркистон» ўз йўналиши ва мундарижа доирасини «Тошқандда ҳафтада икки мартаба чиқадирган фанний, иқтисодий, адабий ва ижтимоий миллий жарида» деб белгилади. Газета асос эътибори билан миллий уйғониш гоёсини илғари сурди. У тез орада публицистик йўналиши анча ўткир газетага айланди, унинг атрофига ўз даврининг илғор фикрловчи барча зиёлилари йигилиб қелдилар. Газетанинг мавзулар доираси анча кенг эди. У барча ҳаётини масалаларни кўтарар ва уларга маърифий нуқтаи назардан қарар, ёндашар ва баҳо беради. Газетани ўз даврининг жуда илғор сиймоси, ҳуқуқий, фалсафий билимларни теран эгаллаган, дунёнинг оқу қорасини ҳўб таниган олим ва маърифатпарвар Ўбайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев ташкил этган ва ўзи мухаррирлик қиларди. Бу кўркем ва фасиҳ фикр ли зотнинг бутун ўй-хаёли Туркистонни зиёли қилиш, уни қарамлик ва зулмдан қутқариш, эзилган бечора халқнинг аҳолини қандай бўлмасин енгиллатишга қаратилган эди.

Ўбайдулла Асадуллаҳўжаевнинг ҳаёти ва олиб борган фаолияти ўзи бир улуг дoston. Бул шариф зотни билиш учун алоҳида асарлар ёзмак керак бўлади. У мустамлакачиликка қарши қураш олиб борди ва охири шу мустамлака томонидан махв этилди. У озодлик йўлидаги ўз ишлари билан ҳақиқий миллий қахрамон унвонига сазовор зотлардан биридир.

Ўбайдулла Асадуллаҳўжаев газета воситаси билан эл ва халқини энг оғир қабунликдан, унинг оғир қишанларидан — қафлат ва жаҳолатдан қутқаришни ўз олдиға мақсад қилиб

кўйди. У газетанинг маромномасини ёзди ва унга «Убайдулла» деб имзо чекди. Билмадим, олий тахсилни Россияда олгани боисиданми, Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар» мақоласида Убайдулла Асадуллахўжаев хақида «Бу киши мусулмонча ёзиш-ўқишни билмайди. Шунинг учун бош мақолани Мунаввар кори ва Абдурауф Музаффаров деган бир татар ёзиб берар эди», деган маълумот беради. Улуг зидди хонадониди тарбия қўрган Убайдулла хақидаги бу гап канчалар ҳақ экан, айтиш қийин. Лекин «Маромнома»нинг услуби билан «Убайдулла» деб имзо чекилган бошқа мақолаларнинг услуби ва фикрий йўналишини қиёслаганда, бундай ўткир ва оригинал фикр дунёси факат Убайдулланинг ўзиники ва уни бошқа одам унга ҳар қанча бўлганда ҳам яратиб беролмайди, деган ҳулосага қилиш мумкин. Шу маънода Зиё Саиднинг гапи «миллатчи»ни қамситиш учун тўқилган «узун кулок» гапдан бошқа нарсаси эмас. Лекин бошқа бир жихатдан Зиё Саидга тан бериш керакки, у «Садои Туркистон» «миллатдан ҳиммат аҳллари ва зиддилар қўпайтириш йўлида қўп ҳаракат қилди... ўз атрофига қўп кишини жалб этди. Ўлкадан муҳбирлар етиштирди», деб ҳолис баҳо ҳам беради. Убайдулла «Маромнома»да қўнунчи қўйидагиларни алам билан ёзди: «Биз, туркистонликлар ўтган ҳақим ва олимларимизнинг бирини соҳирликка, иккинчисини қўфирликка, тагин билмам, наларга иснод веруб исмларини авлодимиздан унутдирмақдамиз... Бундан маълум бўладики, биз туркистонликлар ҳозирда на қамонга қараб ҳаракат қилурмиз, на дин ва шариатимизга бўйсунурмиз ва на тарихимиздан ибрат олурмиз. Бизим шу қадар гафлат ва жаҳолатимизни қўра туриб, янадан қабр ва таҳаммул ила қўқут этмақ муқаддас ватанимиз ва меҳрибон онамиз бўлган Туркистонга қўп оғир қелди...» «Садои Туркистон»нинг муҳаррирларидан бири, оташин фикрли шоир Абдулла Авлоний газетани ҳам, унинг ўқувчиларини ҳам биринчи қонда шундай деб қўтлаган эди:

Маслаки бетараф, тараккий йўли,
Қаламин илм учун тутибдир йўли,
Қарф этар қанча бўлса, қор қули,
Адвокатлар қудури масъули,
Қиди бошлаб «Садои Туркистон»
Ўқунғиз шавқ қирла, эй дўстон!

Қарчи қонда Авлоний газетанинг йўлини «бетараф» деб белғилаётган бўлса ҳам, аслида у миллат шаъни учун қўрашар, қондай қўрашда эса бетарафлик факат қисбий бир тарздагина бўлиши мумкин. Эҳтимол бу бетарафлик қор қиёсатиға қарши қўрашмасликни назарда қутар, унда бу тўғри ва у ҳарбий назорат таъйиқиға уқрамаслик уқунғина қилинғандир.

Маърифатқарварлар қайший турмушға қўқуррок назар қилиб, уни бир қекқадан ислох қилиш ҳаракатиға тушдилар. Қайший турмушни ўзқартириш — ақосан ҳалқнинг қўтарилишиға йўл қермай, унинг оёғида эски қишан бўлиб ётган қўҳна урф-одатларнинг айрим энг ҳарактерли қўринишларига қарши қўраш қусини олди. «Садои Туркистон»

атрофидаги маърифатпарварлар янги усулдаги мактаблар очиш билангина кўп нарсга эришиб бўлмаслигини тушунар, шунинг учун ҳам, ислохотлар доирасини кенгрок олишга ва айниқса, маиший турмуш ичига чуқур киришга бел болаган эдилар. Шунинг учун «Садои Туркистон» биринчи сонидан бошлаб хашамдор тўйлар, серхаражат ва сермашаккат азадорлик маросимлари, тўй ва азалар боисидан ер-сув, ховли-жойларни сотишларга қарши жиддий чиқишлар қилди.

Дин пешволари, уламолар, диндорларни маърифатли пешво, маърифатли уламо, маърифатли диндор қилиш ҳаракатида бўлди. Жуда кўп сонларини бу борадаги аччиқ, аламли бахслар, тортишувларга бағишлади. «Садои Туркистон» динни бу — тугал илм ва маърифат деб тушунтирди.

Бир қарашда оддий ва жўн бўлиб кўринган бу ҳаракатларнинг тагида жуда жиддий ва узокни кўзлаган мақсадлар кўзга ташланарди. Газета миллатнинг савияси ва даражаси учун курашар ва жон қуйдирарди.

«Садои Туркистон» маърифатпарварлари маиший тузумни ислох қилишдан яна қуйидаги мақсадларни қўзғатардилар:

Энг аввало, исроф бўлиб кетаётган миллий сармояни озод этиш; уни миллатнинг равишига хизмат қиладиган иқтисодий, маданий, маърифий соҳаларни вужудга келтириш учун йўналтириш, хусусан, ёшларни замонавий мактаблар ҳамда илгор мамлакатларда ўқитиш, олий мактаб ва мадрасалар очиш, замонавий асосга қурилган хунармандчиликни авж олдириш, ўлка табиий жўгрофиясини ҳисобга олган ҳолда завод ва фабрикалар қуриш, халқнинг техникавий маданият ва билимларини кўтариш, жаҳон мамлакатлари билан Россиянинг соясида туриб иқтисодий-маданий муомалаларга киришиш, тарихий ижобий анъаналар ва тажрибаларни тиклаш ва жонлантириш... Албатта, кўриб турганингиздек, кенг ижтимоий миллий ислохотларни амалга ошириш учун сармоя керак бўларди. Маърифатчилар шунинг учун сармоя учун ҳам кураш бошладилар. Сармояни озод этишнинг бирдан - бир йўли маиший ҳаётдаги исрофгарчиликларга бутунлай барҳам бериш орқали бўларди. «Садои Туркистон» тинимсиз равишда халққа ва бойларга мурожаат қиладди.

Хайрия жамиятлари тузишни ёқлаб чиқади, уларни илк сармояли миллий ташкилотлар сифатида қўллади ва қўтлади.

«Садои Туркистон» реал тарихий шароитни ҳисобга олган ҳолда Туркистон мустамлака маъмуриятига ҳам бевосита мурожаат қилар, маориф-маданият соҳаларига андак бўлсин маблағ ажратсин деб, маъмуриятнинг мададига умид боғларди. Бунинг қандайлигини англаш учун бир қизик мисолга эътибор бериб ўтайлик. Туркистон ҳарбий мустамлака маъмурияти 1915 йилда Тошкентнинг забот этилганлигининг 50 йиллигини нишонлашга тайёргарлик қўрарди. Шу муносабат билан Ўбайдулла Асадуллаҳўжаев «Садои Туркистон»да бир махсус мақола ёзиб чиқди. Мақолада ношир ва муҳаррир тўғридан- тўғри шундай саволни ўртага қўяди: хўп, руслар байрам қилмоқчи? Биз нима қилишимиз керак? У бунга шундай жавоб беради: «Дуруст, Россия ҳукумати бизим шаҳримизни забот этди. Бундан бизга нима зарар қелди? Бизим фикримизча, Россия ҳукуматидан Туркистон мусулмонлари ҳеч бир зарар қўрганлари йўқ. Билъакс мамлакатимиз обод бўлди. Зироат ва тижоратларимиз хийла тараккий қилди. Аҳолида илм ва ҳунарга рағбат ортди»... Бу сўзларни муаллиф қим учун ва нима учун ёзаётганлигини тушунгандирсиз. Шундан сўнг Ўбайдулла эҳтимол андак «қисинкиликлар» бордир. Лекин улар вақт ўтган сари бартараф бўлади. Бухоро ва Хива мусулмонларининг аҳволига қарайлик. Ва шукр айтайлик, деб қўшимча ҳам қиладди.

Шундан сўнг Убайдулла асосий мақсадга кўчади ва бу сана муносабати билан миллат учун килиниши керак бўлган ишларга эътиборни қаратади. Турли фойдали жамиятлар ва кенгашлар тузиш ҳақида фикр юритади. «Ўзимизнинг эллик йиллик садокатимизни шафеъ келтириб, бундай бир фойдали ишга ижозат сўралганда ҳукуматимизнинг ҳам рад қилмаслиги табиийдир», деб ёзади. Шундан сўнг Убайдулла олий дорулмуаллимин ва мадрасаи олия ташкил этиш учун ижозат сўраш лозимлигини уқтиради. Сана муносабати билан шу икки катта ишга ҳукуматдан маблағ ва рухсат олишни кўзлайди. Қарангким, садокатни шафеъ келтирибгина миллат учун энг зарур ишларга ижозат олиш мумкин эди. Бу бир сиёсат эди ва у ажабланишли эмаски, яқин-яқин йилларгача давом этди. Садокатни шафеъ келтирмасдан, мадҳия ўқимасдан, офаринбозлик қилмасдан ҳеч нарсасига эришиб бўлмасди. Убайдуллаҳўжа ва унинг атрофига йиғилган маърифатпарварлар, ўз тилларича айтганда, жаҳидлар мустамлака маъмуриятининг ҳатто миллатни таҳқирловчи тадбирларидан ҳам кўз юммай, улардан миллат манфаати учун фойдаланишга интилардилар.

«Садои Туркистон» замон ва жамият олдига жуда кўп саволлар қўйди. Гарчи уларга кўп ҳолларда жавоблар тополмас-да, лекин муҳими, шу саволлар атрофида баҳс ва мунозараларни ҳаятда қилди. Газета миллат микёсидаги мунозарали газетага айланди.

Албатта, мунозара ва баҳс бор ерда танқид ҳам бор. Мунозара ва танқид бир-биридан ажралмайдиган, бири иккинчисини тўлдирадиган ҳодисалардир.

Лекин жаҳидлар танқидининг ўзига ҳосликлари, ўзига ҳос йўналиш ва мақсадлари бор эди.

Бу танқиднинг асосий йўналиш ва қирраларидан бири миллатни танқид билан белгиланарди. Жаҳидларнинг миллатни танқиди ўз даврида жуда ўтқир қирралари билан намоён бўлди.

Жаҳидлар миллатни беҳад севар эдилар. Танқидлари ҳам севгилари қадар шиддатли ва аёвсиз эди.

«Садои Туркистон»нинг илк сонларидан бирида бо- қилган андижонлик ёш қаламқаш Абдулҳамиднинг (имзо «Абдулҳамид» деб қўйилган ва ёнига Андижон деб қўрсатилган. Шунга қараганда, бу радиқли лекин қофиясиз шеърни ёш Қўлпонники дейишга барча асослар бор) «Туркистонли қардошларимизга» деб номланган шеъри жаҳидлар тайқидининг йўналишини аниқлаш жиҳатидан муҳимдир. Бу шеър кейинчалик қайта қосилмаганидан уни бу ерда тўлиқ қелтиришни лозим қўраимиз:

«Туркистонли қардошларимизга

Илму маърифат ҳам ҳунардан қолди маҳрум бизни халқ,

Маърифатсизлик балосига йўлиқгон бизни халқ.

Бир қиши миллатпараст ўлса, деюрлар даҳрий деб,

Бир қиши миллатни сўқса, иззат айлар бизни халқ.

Мақтаб ўрнида ҳар маҳалда очилди майхона,

Нафрат этмақ нори турсин, шоду хандон бизни халқ.

Мактаба йўк бир тийинни тўйга минг сўмлаб берур,
Чораси мушкул касалга мубталодур бизни халк.
Ибрат олмайду бошига шунча кулфат келса ҳам,
Мисли бир калтак йўкотган кўрга ўхшар бизни халк.
Кўр-да фарк айлар йўли тўгри-ила нотўгрисин
Тўгри йўлга бошласанг-да, эгри хохлар бизни халк.
Хар шаҳарда ихтилофдан, жиккамуштан сўз бўлур,
Иттифокдан сўз очилса, мисли куён бизни халк.
Орзу килмас ўғлими мактабда айлай тарбия,
Тўй килиб карнай чалурни орзу айлар бизни халк.
Бошка миллатлар солурлар хар маҳалда мадраса,
Онларинг аксига солган чойхоналар, бизни халк.
Бўлдилар бой арманилар пиво сотмаклик ила,
Топганига олуб ичкай, хор бўлгай бизни халк.
Бошқалар бонка очуб, савдо килиб пул топсалар,
Топканини шунда беру б оч-ялангоч бизни халк.
Кес сўзингни, эй «Калам», бас, мунча фарёдинг етар,
Кўп бакирсанг, огзингга тошларни откай бизни халк.
Абдулхамид. Андижон».

«Абдулхамид»нинг «Садои Туркистон»да чиккан бу илк асари ўзида жаҳид танкидининг барча унсур ва истилокларини акс эттиради. Шу билан бирга эндигина адабиёт оламига кадам қўйган ёш муаллифда ўткир нигоҳ ва ўткир норозилик аланга олаётганидан дарак беради. Ёш адиб миллий мавзунини кўтаришда Авлоний ва Таваллога эргашаётгани ва шу билан бирга ўта бир жиддий салоҳиятга эгаллигини намойиш этади. Абдулхамиднинг «Туркистонли кардошларимизга» шеъри узок йиллардан сўнг «ЎзАС» саҳифасида (1992 йил, 9 октябрь) ёш тадқиқотчи Рустамжон Тожибоевнинг сўзи билан қайта эълон қилинган эди. Тадқиқотчи шеърнинг «Чўлпон ижоди такомиллини ўрганишда муҳим»лигини айтган ва шу билан бирга «шеър бадиий юксак эмас»лигини таъкидлаб ўтган эди. Мен бу шеърни энди «Садои Туркистон»нинг ўз саргайган, титилиб кетган, йиртилган, зўрланган саҳифасида ўқиб бутунлай бошқача таассурот олдим. Шеър кўзимга ўз муҳити — ўзи яралган муҳит ичида гуллаб кетгандай бўлди. Ахир хар нарсанинг киммати муҳит ичидагина билинади. Мен энди ўз кўзим билан кўриб тургач, ёш тадқиқотчининг «бадиий юксак эмас» деган фикрига қўшилолмадим. Балки у шеърнинг очик кофияси бўлмагани учун шундай хулосага келгандир. Лекин шеърни ўқиб ёш Абдулхамид шеърда атай кофиядан қочганлигини сезасиз. У «бизни халк» деган фикрга ургу беришни, уни хар томонлама қучайтиришни бадиий мақсад килиб қўйган. Шеърини сатрларнинг охирида баъзан кофия бўлмаслиги ҳам мумкин ва шоир ўз ижодий мақсадига кўра сатрларда бирон лафзни такрор-такрор ўртага қўйиши маълум гап. Буни стилистик фигура сифатида «эпифора» деган номи ҳам бор. «Садои Туркистон»нинг айтишича «ўн беш ёшар» Абдулхамид ана шу бадиий усулдан гоҳида моҳирона фойдаланади. Ва ҳақиқатда ҳам шу илк чиккан шеъри биланок ўзининг ҳадемай буюк шоир бўлажигидан тўла башорат килади. Буюк шоирлар хар қачон шундай буюк овоз кўтариб чикканлар саҳнага. Бунда халк ва шоир борасида сирли башоратлар бор.

Бу ўринда «Садои Туркистон» Чўлпонни ва хатто унинг «Чўлпон» номини ҳам, талант ва сиймо сифатида кашф этгани, очгани, адабиёт ва ижтимоий ҳаёт ичига олиб кирганлигини алоҳида миннатдорлик билан қайд этиб ўтмоқ лозим. «Садои Туркистон» қаерда ялт этган талант кўринса, уни дархол магнит каби ўзига тортар, саҳифаларини унга саховат билан очиб берарди. Чўлпоннинг илк йирик насрий асари «Доктор Мухаммадёр» шу газетанинг аллақанча сонларида давомли тарзда босилиб чиккани ва ёш Абдулхамид ҳам газетани суюб унга тинимсиз ёзиб тургани газета миллий талантларни тарбияловчи ижодий масканга ҳам айлана борганлигини кўрсатади. Ажаб эмаски, айнан шул газета саҳифаларидан туриб ўз тенгдошларига мурожаатлар қилди, уларни халқ ичига қириб, ҳаётни ичдан ўрганиб, материаллар йигиб, шулар асосида рўмонлар ва театру асарлари ёзишга чақирди («СТ», 58-сон). Чўлпон, Тавалло, Авлоний, Мирмулла, Ажзий, Сўфизода, Хамза, Иброҳим Даврон, Лутфулла Олимий газетанинг чинакам юрагига айландилар. Уларнинг шеърлари, мақолалари, хатлари билан «Садои Туркистон» чинакам жўшқинлик касб этди, таъсирчан ижтимоий овоз бериб янгради. Маърифатпарварлар Туркистоннинг турли ерларида янги усул мактаблар очар, халққа турли ўйин ва томошалар кўрсатар, театрулар ташкил этар, ишқилиб, қандай бўлмасин, миллатни янғича маданий ҳаётга тортиш пайида бўлар эдилар. Лекин уларга «кадимчилар» деб аталган эски мутаассибларнинг қаршилиги ҳам озмунча эмас эди. Газета ана шундай қаршиликлар ҳақида жойлардан тўхтовсиз хабарлар ёритиб турди. Чунончи, «Наманган уламоларин театру ва мактабга назарлари» деб номланган мақолада «Калампир» таҳаллусли муаллиф жойларда бундай мутаассиблар театру ва томошаларга қарши фатволар чиқариб, тошбўронга ҳам даъват этаётганликлари ҳақида ёзди. У илмсизлик ва ҳунарсизлик орқасида халқ фарзандлари ўтакетган жўн ва паст ишлар — қилим ташиш, мардикорчилик ва турлича «фуруш-фурушликлар» билан ўралашиб қолаётганликларидан, умрлари миллат учун нафсиз ўтаётганлигидан қаттиқ қуюнади. Тез орада замонавий машиналар чиқиб, мардикорчилик ва пахтафурушликлар ҳам барҳам топиши мумкинлигини айтади. «Эй жаноблар! — деб хитоб қилади «Калампир», — усули жадида бошланганига ҳали икки йил ҳам бўлгани йўқ... Мактаб исмини олган охурларингизнинг тупроғига ағнаб, таёқларингизни ер тарбият топган одамлардир...»

Шуни ҳам айтиш керакки, «Садои Туркистон» ўз танқидида шиддатли бир тезлик олиб, ўз миллий яшноқ орзуларида ҳаётдан ўзиб кетади ва миллий орзулашлар тезликда рўёбга чиқавермаганлигини кўргач, у аксарият ҳолларда тушқун қайфиятларга ҳам берилади. «Туркистон ёшларида бунча ҳимматсизлик, руҳсизлик ва фикрсизлик ҳукм сурган замонда аҳолининг тараккий ва тамаддунини қайдан қутмак керак? Хозир бизнинг энг тараккийпарвар деганларимиз ҳам ишга келган вақтда тезроқ қоча бошлайдилар, — деб ёзади Музаффарзода ва шундай аянчли ҳулоса чиқаради: — Туркистон ахволидан ҳақиқий хабардор, ҳамиятли, чин инсонлар бор деб айтишга ҳеч бир йўл қолмайди... Туркистонга Оврупо маданияти қира бошлаганига эллик йил бўлди, — дейди у. — Бизда ҳамон эски ҳаммом эски тос...»

Унинг бу қайгуларига Тавалло шундай жўр бўлади:

Дедим: Эй мухтарамлар! Яхшими гафлатда ётмоқлик?

Дедилар: Бил, Тавалло, бизда ҳеч бир ор йўқ, йўқ, йўқ...

Ўқинчга тўлган нидолар «Убайдулла»га ҳам бегона эмас. Лекин у бундан чиқиш йўллари ҳам қидиради ва таклиф этади. «Бизда шаҳар солиқлари» деган мақоласида Убайдулла халқнинг аҳвол манзарасини иқтисодий равиш-рафторини қизаркан, шундай

хулоса чикаради: «Хозирда хар жихатдан холлар огирлашди, халкнинг даромади камайди. Ва хануз сикилмакдадир. Энди бизим холимиз бу кунда бундай бўлса яна 10 — 20 йиллардан кейин кандай бўлур экан? Ва не тарик ила хаётимизни саклармиз экан? Рахмсиз маданият албатта ўзининг таъсирин беруб турар ва бизга шафкат кўрсатмас. Демак, биз истикболимизни таъмин ва хаётимизни сакламак учун бу кунда ниҳоятда кўп гайрат ва химматларга мухтожмизки, тезрок бунга ёпишмоқдан бошқа чорамиз йўқдир...» Шу мақола тагида яна Тўлаган Хўжамёровнинг фарёдга тўла саси:

Ютса кон миллат тўқуб ёшин мисоли дарёдек,

Эй Тавалло, ўйлагил, кайфу сафолардан на суд?

Лекин «Садои Туркистон» яхши ишларга ташна. Йилт этган хушхабар дархол унинг саҳифасидан ўрин олади. 14-йил кузида Тошканднинг бир гуруҳ маърифатпарварлари йигилиб «Нашриёт» ширкати туздилар. Газета дархол умид билан бундан хабар беради: Охунжон Абдурахмонов, Абдукарим Саримсоков, Мунавваркори Абдурашидхонов, Мансуркори Абдурашидхонов, Мулла Абдулла Авлонуф, Тожи Хожи Азизхожаев, Мухаммадхон Подшоҳўжаев, Хасанхўжа Додахўжаев, Убайдуллахўжа Умархўжаев, Тўлаган Хўжамёров, Саид Абдулла Саид Карим ўгли Саидазимбоев, Илхомжон Инъомжонов ва Комилбек Норбеков афандилар бу ширкатга бош бўлдилар. Ширкат Туркистонда жаридалар, турли фойдали китоблар, журналлар таркатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Биз энди бу номларни билишимиз керак. Улар бизнинг келажагимиз учун кайгурган боболаримиздир.

«Садои Туркистон» киска бир пайтда Авлоний, Тавалло, Чўлпонни кандай очган бўлса, Хамзани ҳам шундай очди. Хамза жариданинг фаол муаллифларидан эди.

«Садои Туркистон» саҳифаларида шеърият катта жасорат билан миллат кайгусида улкан бахс-мунозара олиб борди. Тафаккур ўти гурлаган бу шеърий мунозаралар ўзига хос мушоира шаклини олди. Билмадим, бошқа бирон ерда бирон газетада шеърий мунозара шу қадар кизиганмикин ва шу қадар таъсирли бўлганмикин?

Шеърият 14-йилда Туркистонда жуда кучли ижтимоий тўлқин ясади. Бу тўлқин халкнинг уйғониши ва ўзини миллат деб ҳис қилишида буюк аҳамият қозонди.

Газетанинг 14-йил ёз сонларидан биридаги «Ватандошларима хитоб» деган катта бир шеърни ўқиб юрагим огир бир қадарга ботди. Шеърнинг имзоси йўқ эди. Ким ёзган экан? Чўлпонми? Авлонийми? Тавалломи? Ажзийми? Олимийми? Ким? Бошим қотди. Ўззу кун бу шеър устида ўйланиб ўтирдим. Дафтаримга қўчириб олдим. Коронгу тушди. Қўзим тинди ва бошим айланди. Кишнинг кечки аёзида кўзларим ёшланиб уйга қайтарканман, шеърнинг дардли хайкириклари қулогимда сасланар, овоз жуда танишга ўхшар, лекин толгин миям бошқа ўйлагиси келмасди. Уйга келиб ёругрокка солиб яна ўқидим.

Аллакимга жуда ўхшайди ва жуда қадрдон бу овоз. Лекин ким бўлди?

Эртаси «Садо»ни ўқишда давом этдим. Газетанинг 28-сонида кўзга қўринмасдек бир жойга кичкина қилиб босилган «тасхих» деган сарлавҳачага кўзим тушди. Унда шундай деб ёзилган эди: Газетанинг 27-сонида босилган «Ватандошларима хитобан» унвонли шеър охирида (Хўканд Х. Ҳакимзода Ниёзий) деган имзоси саҳван босилмай қолган...»

Барақалла! Барақалла! Ҳаёлим ярқ очилди. Хамза! Кеч уйга бориб Хамзанинг охириги Беш томлик тўла асарларини қўлга олдим. Илгари жилдларни ўқиганимда бу шеърга дуч келмаган эдим. Яна ким билади. Балки фаромуш қилгандирман. Аммо тўла асарлар жилдларидан «Ватандошларима хитоб»ни тополмадим. Чамаси тадқиқотчилар бу

шеърни кўрганлар-у, лекин остида имзоси бўлмагач, уни Хамзага алокаси йўқ деб ўйлагандир. Кўзга кўринмас «тасхих»га ким ҳам караб ўтирибди дейсиз. Мен газетачи бўлганим учунгина бундай нарсалардан бир нарса чиқишини сезаман. Шундай қилиб Хамза: «Ватандошларима хитоб!» Бу шеър «Садои Туркистои»нинг бадиий-шеърӣ мунозараси доирасини қанчалар бойитади!

Жадидона шеърӣ ижтимоӣ миллий танкид руҳи ҳукмрон бу шеърни бу ерда тўла қелтириш айни муддао деб биламан. У Хамзанинг «Йигла, Туркистон», «Оқибатсиз Туркистон» каби шиддат ва миллий шикваларга тўла шеърларининг узвий давоми ва уларни тўлдирар эди:

«Ватандошларима хитоб»

Эй аҳли ватан! босди сани мунча гафолат,
Гарк айлади мунча сани дарёи жаҳолат,
Тишиди сани бошинг уза шум заллаю разолат,
Бок! холингга налар бўла? гар бўлса басорат?
Қоплаб қелур миллатингни зулмату горат,
Инсон сифатинг вор эса тур! айла жасорат!
Гафлат уйқусидан кўзинг оч! бок! замона,
Илм айла! маориф тутупи тўлди жаҳона,
Солди хама миллат бу маорифга ҳазона,
Биз миллат этуб ор ила номуси баҳона,
На мактаб илм ўлди, на бозорда тижорат,
Хушқ ўлдигимиз боисидан бўлди қасолат.
Олимларимиз ичар тама бирла адоват,
Давлат элида қибру ҳаво бирла сафохат,
Фахр аҳли аро фисҳу ҳасад этди давомат,
Хотун, эру қиз ёшу қари ичра жаҳолат,
Топсунми тараккий яна бизларда қамолат,
Қетсунми таассуф элидан бўғзу адорат?
Инсон эсанг ўлгил хама дам толиби миллат,
Зийнатласун абдангги қайрат ила қиммат,
Нўш этсанг ажал шарбатидин узма муҳаббат,
Қўл қилтама қелса на бало бирла машаккат,
То умри ичида қўрмаса ҳар қимса қалолат,
Топмоғлик анга мумкин эмас иззу шарофат.
Миллат деганнинг боши агар қетса қизодур!
Ҳар лаҳзада минг қабру қайро етса қизодур!
Ҳар тийғи қилтам қўқси уза текса қизодур!
Миллат йўлида қони оқиб ётса қизодур!
Бир қарра юзин тоқламас ул қелса на қолат,
Бош ўзра қўрар қелса на қил қулм ила горат.
Қир! Қаззат дунёдан умид ўз, қосуво қил,
Миллат йўлида қол ила қонингни қидо қил,
Қилдан хама қибр ила адоватни қано қил,

Бу хидмати оламда колурликни адо кил,
Токим хама халк айласа сўнгингда мудомат,
Хар икки жахонда санга ўлмазми саодат.
Солма кулогинг таъна киби сўзларга, кар бўл,
Хизматга жадал айла, кеча тому сахар бўл,
Минг жохил ўки келса, жигар бирла сипар бўл,
Миллат йўлида кетса агар жондан ўтар бўл,
Парво кила кўрма бошингга тушса киёмат,
Тоун, ситам ёгса-да ҳеч килма надомат.
То чекмаса гурбат ватанинг кадри бўлурми?
Гарк ўлмаса дарёя гуҳар кўлга келурми?
Кўр! тарбиясиз ҳеч шажар мева килурми?
Сойиллик эдан кимсая давлат йикилурми?
Тун-кун йўку гафлатда ётуб айладук одат,
Шул-чун адам ўлди мана бизларда диёнат.
Бок шул эса ахвол начук бўлгувсидур вой,
Ким миллат учун ўзни фидо килгувсидир вой,
Мактаблар учун борини сарф этгусидир вой,
Дунёи лазиз бахрасидан ўтгусидир вой,
Бу бойлар аро сирк хасад этса зиёдот,
Олимлар аро бўлмаса бир сулҳу садокат.
Бу халкимиза айш ила ишрат эса матлаб,
Кундан куна ошмазми бизим жаҳли мураккаб?
Ким олиму маориф кутади, ким сола мактаб?
Бир кун колуриз охирида зорлар аглаб,
Суд айламагай ул куни минг оху надомат,
Лукмон тирилиб келса тузалмас бу жарохат...

Хамзанинг ёник шеъри, жигарсўзон лафзи шу ерда тугайди. Эҳтимол тугамагандир.
Эҳтимол ном билан бирга мисбали банди хам тушиб колгандир. Эҳтимол бора-бора бу
хам аникланар. Лекин миллий хаёллар, миллат гамидаги ўйлар тугармикин? Уларнинг
охири бўлармикин?
Миллий хаёт ҳеч қачон сўнмаганидек, миллий хаёллар хам туганч билмагай. «Садои
Туркистон» бир пайтлар, бундан роппа-роса саксон йил бурун миллий орзулашларнинг
алангасини шу қадар юкори кўтарган эди. Ўша барча зоти киромларнинг рухлари хамиша
шод бўлсин!